

Megjegyzések a Halotti beszéd *u* és *v* betűinek hangértékéről*

KIS TAMÁS

1. Közismert, hogy a Halotti beszéd és könyörgés (1195 k.) hangjelölési rendszere „kiemelkedik pontosságával, következetességével” (BENKŐ 1980: 72) korai nyelvemlékeink közül, ezért benne rendszert keresni, bizonyos olvasati kérdőjeleket tisztázni, esetleg a scriptor fonématudatára utaló jeleket fellelni nem eleve reménytelen vállalkozás (KIS 2018: 37).

Itt következő írásomban a HB. *u* és *v* (*w*) betűinek,¹ valamint az ezekkel alkotott többjegyű betűinek (digráfjainak) hangértékét vizsgálom meg abból a feltevésből kiindulva, hogy érdemesnek látszik az e grafémákkal jelölt hangok bizonytalanságainak eldöntésében nyomós érvként tekinteni helyesírásukra. Természetesen nem vizsgálhattam a HB. *u*, *v* és *w* betűit a szöveg egészének helyesírásától elszigetelten, ezért ezeken a betűkön túli további hangjelölési kérdésekkel is szembesültem. Ennek ellenére igyekeztem határt szabni vizsgálataimnak, írásomnak ugyanis nem célja a HB. hangjelölési kérdéseinek teljes áttekintése, mindössze az *u*, *v*, *w* betűkkel kapcsolatosan felvetődött (bár így is meglehetősen szerteágazó) megfigyeléseimről kívánok írni. Mivel mostani vizsgálatom elsődlegesen a HB. betűire irányult, megállapításaim is elsősorban ezekre támaszkodnak. Nyilvánvaló, hogy az egyéb — adott esetben jóval tágabb — összefüggéseket felsorakoztató érvek cáfolhatják kijelentéseimet, ezért ezekre magam se egyértelműen bizonyított tényekként, sokkal inkább tovább kutatandó kérdéseként tekintek.

2. A Halotti beszéd hangjelölésének pontossága, az, hogy első szövegemlékünk betűi mennyire következetesen feleltethetők meg egy-egy hangnak, felfedezése óta vitatott kérdés. Már a szöveg legkorábbi közreadóinak véleménye is megoszlott arról, hogy a HB. hangzása mennyire állhatott közel a 18–19. század magyar nyelvéhez. Az *u* betűk jelölte magánhangzók tekintetében RÉVAI MIK-

* A publikáció az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport megbízásából készült.

¹ Tanulmányomban a hangok és a betűk tipográfiai elkülönítése céljából a hangokat kurzív, a betűket (KNIEZSA 1952 nyomán) félkövér szedéssel emelem ki.

LÓS és DÖBRENTEI GÁBOR például saját korának nyelvéhez közelebbi olvasatot adott meg („Látjátok, feleim! szömtökhel, mik vagymuk. Isa por és hamuv vagymuk.”: RÉVAI 1803: 35; „Látjátuk feleim szömtökhel mik vagymük. Isa por és homú vagymük.”: DÖBRENTEI 1838: 6); míg ZOLNAI GYULA a betűkhöz szorosán kötődő kiejtést közölte („Látjátuk felëim szümtökhel, mik vogymuk! *Isa pur és chomuv vogymuk.”: 1894: 63).

BENKŐ LORÁND véleménye szerint a betűk és a hangok kapcsolata sokkal rugalmasabb, mint ezt korábban feltételezték. Bár PAIS DEZSŐ (1942: 160–161) olvasatához képest már MÉSZÖLY GEDEONÉ (1956: 111) is eltávolodik a direkt betűmegfeleltetésektől, e téren mégis BENKŐ jut a legmesszebbre (1980: 47–49), különösen a magánhangzó-olvasatok terén, amikor is bizonyos betűknek a korábban feltételezettnél jóval több olvasatát javasolja (vö. i. m. 89–94), ami miatt „az ómagyar szövegek jórészt mai magyar hangzásuknak megfelelően olvasandók” (i. m. 91).

BENKŐ hatalmas apparátussal kidolgozott, rendkívül sok szempontot figyelembe vevő, meggyőző magyarázatai nem véletlenül tették a magyar nyelvtörténet egyik legnagyobb hatású munkájává könyvét, *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékeit*. Én a következőkben (részben követve BENKŐ LORÁND eredményeit és szemléletét, részben eltávolodva azoktól) szeretném a HB. olvasatának a címben megjelölt néhány pontját megvizsgálni.

Kiindulásképpen elkészítettem a HB. betűstatisztikáját, majd a betűket egybevettem hangértékükkel. A hangérték megállapításában — immár a betűstatisztika birtokában — elsősorban A. MOLNÁR FERENC transliterációjára támaszkodtam (2005: 23) mint olyan olvasatra, amely javarészt elfogadja BENKŐ LORÁND számomra is meggyőző javaslatait és indoklását, de a BENKŐ-féle megoldásokat továbbgondolja, és néhány ponton úgy módosítja, hogy a betűképhez való erősebb ragaszkodása miatt realiztikusabbá válnak a betű–hang megfelelések. A. MOLNÁR ugyanis nem feltételez középkori írástudóinkról olyan fokú fonetikai tudatosságot, amit aligha várhatunk el tőlük (2005: 21; a BENKŐtől való eltéréseinek indoklását lásd uo. 20–22).

A. MOLNÁR FERENC eljárása ugyan visszalépésnek tűnhet a korábbi betű szerinti olvasás irányába, azonban maga BENKŐ is kiemeli a HB. hangjelölésének a szinte minden kutató által megemléltett pontosságát és következetességét (1980: 72), amit ő maga is nem egyszer használ érvként (pl. éppen az **u** és a **v** jelölésenkél: 1980: 72–73). Mivel én elsősorban (bár nem kizárólagosan) a HB. betűhasználatával igyekeztem szembesíteni BENKŐ, A. MOLNÁR és az előttük szóló kutatók eredményeit, a bizonytalan olvasatok esetében még inkább kiemelendőnek és döntőnek látom az ismeretlen scriptor magabiztos és magas helyesírási tudását, anyanyelvérzékének tudatosságát, amire szerintem bátran támaszkodhatunk. Ezzel a dolgozatommal a célom éppen az, hogy újra ráirányítsam a

figyelmet arra, hogy a HB.-ben a betűk és a nekik megfelelő hangok sokkal jobban összefüggenek annál, mint ezt az utóbbi évtizedek nyelvtörténete gondolta.

3. Vizsgálatom első lépéseként saját finomabb átíratom alapján (KIS 2018: 48) összeszámoltam a Halotti beszéd összes betűjét. Ebből a számításból kihagytam a szöveg latin elemeit (*Sermo sup sepulchrum.*, *Kirí.* és *clamate III. K.*), a scriptor javításait figyelembe véve a *umaggū^{omuc}*-ot a szóvégi, alápontozással törölt *uc* nélkül *umaggomuc*-ként vettem fel, miként a 18. sorban az újabb *e* fölé írásával *ĕf*-sé formált alakot is javítva (*ef*), egy *e*-vel számoltam, a kétszer előforduló *ū* rövidítést pedig (*nū, paradīfū*) *um*-ként oldottam fel (*num, paradīfum*). Ezekon kívül a *ívtua* szót *ívtua*-nak betűzve vettem figyelembe (vö. E. ABÁFFY 1990: 125, ÓMOlv. 70).

Mindezek után a HB.-ben 1416 betűt, 57 pontot és 1 kötőjelet találtam. A szóközök és a sorvégek alapján (az elválasztott *u-madřagucmia*-t és a különírt *Horogu vec* szót kötőjel, illetve szóköz nélkül egynek véve) 279 szóval kellene számolnunk nyelvemlékünkben, de mint tudjuk, néhány szóalak kérdéses különírása miatt különböző eredményeket kapunk. DÖBRENTEI 273 szót számlált össze (1838: 9), az ÓMOlv. BÁRCZI által is elfogadottan — „nem véve külön szónak azokat a névutókat, amelyek ma már ragok” (BÁRCZI 1982: 9) — 274 szövegszóról beszél a Halotti beszéd 26 és a Könyörgés 6 sorában (ÓMOlv. 67): 227 szó található a Halotti beszédben és 47 a Könyörgésben (SZABÓ 1959: 28). BENKŐ olvasata alapján a szövegszavak száma 277, A. MOLNÁRNál (2005: 23) 282, PAPP ISTVÁNNál (2014: 26) 303 szót számoltam össze.

Bár ez nem sokkal több érdekességnél, lássuk, mely betűkből áll a HB.:

a: 90 (a: 87, á: 3)	g: 64 (g: 63, G: 1)	n: 88 (n: 85, N: 1,	u: 115 (u: 110, uv: 4,
b: 24	h: 40 (h: 23, H: 4,	nh: 1, ny: 1)	eu: 1)
c: 73 (c: 56, ch: 12,	ch: 12, nh: 1)	o: 63 (o: 55, ó: 1,	v: 82 (v: 31, vv: 16,
fc: 4, Sc: 1)	i: 102 (i: 85, í: 12,	ov: 7)	uv: 4, iv: 3, ív: 2,
d: 30	iv: 3, ív: 2)	p: 11	ev: 3, ov: 7)
e: 202 (e: 189, E: 9,	k: 20 (k: 19, K: 1)	r: 36 ³	w: 1 (W: 1)
ev: 3, eu: 1)	l: 79 (l: 78, L: 1)	s: 75 (f: 65, ř: 5, řc: 4,	y: 8 (y: 2, ý: 2, ý: 3,
f: 6	m: 78 (76+2) ²	Sc: 1)	ny: 1)
	(m: 75+2, M: 1)	t: 94	z: 35 (ř: 30, ř: 5)

4.1. A HB. a felső nyelvállású labiális magánhangzókat és a *v*-féle mássalhangzókat (a manapság legelterjedtebb felfogás szerint a β -t) *u*, *v* és *w* betűkkel jelöli. Ezek közül egy esetben a *v*-t látszólag mellékjellel látta el lejegyzője (*ívtua*), aki valójában minden bizonnyal *ívtua*-t akart írni, csak a vesszőt tévesen az *i* helyett a következő betű fölé helyezte (ABÁFFY 1990: 125). A *í*-nél látható

² Az *m*-ek számában benne van az *ū*-k *um*-ként való feloldásával kapott két *m* betű is.

³ A cím *Sermo* szavában látható kiskapitális *r* (*R*) betű a HB. magyar nyelvű szövegében nem fordul elő.

valószínű íráshibát is *í*-nek számítva négy betű kivételével csak *ı* és *y* fölött találunk ékezetet, ráadásul három *ý* kivételével mindenhol vesszőt (3 *ý* és 12 *í* betű). Az *ı* és *y* fölötti vonások használatának lehetséges magyarázata az lehet, hogy a kódex használói közül valaki vagy valakik — akár a másolók számára segédletként, akár még inkább az olvasást megkönnyítendő — megjelölték a tévesztésre lehetőséget adó helyeket (KIS 2018: 49–53).

4.2. Van azonban két szó (*hazóá, halaláál*), amelyekben az „ékezethasználatt” oka még ennyire sem biztos. MELICH JÁNOS úgy gondolja, hogy „a *hazoa* szóban [...] az *-oa* feletti két vonás azt jelenti, hogy a két betű két szótagnak olvasandó” (1903: 414).

MELICH elfogadhatónak tűnő megjegyzésén kívül (vö. KIS 2018: 53) említést érdemel A. MOLNÁR FERENC ötlete is, aki szerint ezek a párosan előforduló ékezetek talán egy ki nem írt hiátustöltővel magyarázhatók. Mint a *halaláál* kapcsán írja: „a két *a* felett lévő vonás valahogy összefügghet a β (*h*) hiányával, mert egy eset van még hasonló jelölésre, és abban ez a tény szintén föltehető (*hazóá*)” (2005: 25, vö. TERBE 2018: 78). Amennyiben ez az elképzelés igaznak bizonyulna, elmondhatnánk, hogy a HB.-ben a ki nem írt hiátustöltő mássalhangzót — egyféle hiányjelként — a betűk fölötti vesszők mutatnak. Ennek esélye azonban meglehetősen kicsi, a magyar írásbeliségből nem ismerünk példát rá.

Az írásban nem jelölt *v* hiátustöltő feltevése más érvek alapján MÉSZÖLY GEDEONnál is előkerült (1956: 111), aki a *hazóá v*-vel történő *házová* olvasata⁴ mellett érvelt: „A *hazoa* szó *oa* betűcsoportja az *ová* hangkapcsolat jegye. Ezt bizonyítja a XV. századi Huszita Biblia kódexeinek (Bécsi és MünchK.) helyesírása. Abból megállapíthatjuk, hogy a fordítók a latin szöveg *oa, oe* betűcsoportját úgy olvasták, illetőleg úgy ejtették ki, hogy *ová, ové* [...]. Viszont a magyar írástudók között, kik a latin szöveg *oa* betűkapcsolattal írt *oá* hangját *ová*-nak ejtették, valóban kifejlődhetett a magyar szövegek *ová* hangcsoportjának *oa* írásmódja. Ez van a *hazoa, tilutoa, mundoa* alakjaiban. A *tilutoa* és *mundoa v* hangját a velük azonos igealakú *hadlaua v* hangja bizonyítja” (1956: 167).⁵ Szintén a kódexek adataival érvelve MÉSZÖLYnél a *heon* ejtése is *hévon* (1956: 183–184).

⁴ A *v*-s olvasatot javasolta RÉVAI is: „A *hazóá* szót Faludi *házójá*-nak olvassa, joggal iktatva be a jóhangzás kedvéért egy *j*-t. Én ide inkább egy *v*-t tennék: *házává*” (1803: 144, magyar fordítás: 2014: 130). A magyarázatokban említett *v*-t azonban olvasatában nem szerepelteti, oda *házóá*-t írt (1803: 35).

⁵ MÉSZÖLY megokolása erős hasonlóságot mutat MELICHÉVEL, aki ma is helytálló érvekkel mutat rá, hogy nincs igaza az „újabb magyarázóknak”, akik „mind megegyeznek abban, hogy a *tilutoa, mundoa* alakokat *v* nélkül olvassák”. Mint írja: „Az én nézetem már most az, hogy az *-oa* (*tilutoa, mundoa* [...]) csupán helyesírási sajátosság, a hol a *v*-t csupán az írásban nem jelölték, valóban azonban a kiejtésben megvolt. Erre vonatkozó érveimet az eredetiben fennmaradt oklevélanyagból veszem, s kezdem a magyar oklevelekben előforduló olyan nem magyar szavakkal, a hol a *v* okvetetlen hangzott” (1903: 410). Vö. még „A HB.-ben *-oa* van még a *hazoa* szóban [...]; itt nézetem szerint szintén a kiejtésnek *v*-je jelöletlenül maradt hang; megközelítően helyes olva-

Függetlenül az ékezetek funkciójától, úgy gondolom, hogy a HB.-ben a magánhangzójelek közé bátran olvashatunk a MÉSZÖLY által említett és a helyesírásban hangűrt mutató további helyeken is hiátustöltő mássalhangzókat.⁶

4.3. A hiátus olvasatának kérdésében, úgy vélem, egyetérthetünk SIMONYI ZSIGMONDDal, MELICH JÁNOSsal és MÉSZÖLY GEDEONnal, hogy tudniillik a hiátustöltők jelölése — akárcsak napjainkban és a magyar írásbeliség minden korszakában — nem a vokálisok közötti, hiátustöltőnek nevezett mássalhangzók meglétén vagy hiányán múlt, hanem „tisztán helyesírási sajátosság” volt (MELICH 1903: 413), amit az íráshagyomány és a nyelvérték szabályozott, és ennek megfelelően ezeket a *v*-ket, *j*-ket, *h*-kat hol kiírták, hol nem.⁷ Tényleges hiátus, amikor két magánhangzó valóban hangűrt létrehozva állt egymás mellett, jóval ritkábban fordulhatott elő annál, mint ahogy ezt hangtörténetünk feltételezi. Azt bizonyítani, hogy két magánhangzót jelölő betű egymás mellé írása tényleges hiátust takart-e, vagy a magánhangzók közé egy hiátustöltő mássalhangzót is olvasni kell, szinte lehetetlen. Jól példázza ezt a HB. *abraam* neve, amelynek kiejtése a legelterjedtebb olvasat szerint *Ábráám* volt (pl. PAIS 1942: 161, BENKŐ 1980: 49). Igen ám, de ennek a hiátusos hangalaknak a létezésére egyedül a név írott alakja, az *abraam* a bizonyíték, ami viszont valójában semmit nem árul el a lehetséges magyar kiejtésről (ami lehetett *Ábráhám*, *Ábrahám*, *Ábrám* is — a hiátusos *Ábráám*-mal szemben ezek mind sokkal realisabb alakok

sása *házová*, a melyben a *házo-*, Szinnyei magyarázata szerint, teljesebb tőalak; lehet azonban az adat *házává* is. [...] Röviden összefoglalva az itt kifejtett elveket, a következőt állapítottuk meg: Az eredetiben fennmaradt, XI., XII. s XIII. század első feléből való oklevelek *oa* jelzése a hangzásban *ová*, *avá*, *áva* s talán *áva*. Átvive ezt a HB. *tilutoa*, *mundoa*, *hazoa* jelzésére azt állítottuk, hogy a kiejtésben a *v* hang benn volt. Mind a három szóra a fentebb közölt oklevélbeli adatok kétségtelenül vallják, hogy a *tilutoa*, *mundoa* és *hazoa* szavak kiejtésében hangzott a *v*, kiesésről, hiátusról szó se lehet.” (uo. 414, a bekezdéseket töröltem — KT).

⁶ Annak eldöntése azonban, hogy ez a mássalhangzó *j* (?*hëjon*), *v* (?*mundová*) vagy *h* (?*háláláhál*) volt-e, további kutatásokat igényel. Annyi azonban biztos, hogy hiátustöltő mássalhangzó csakis szonoráns approximáns lehet, ezért egészen biztos, hogy azok a feltevések, amelyek *obstruens v-t, ß-t vagy ç-t* rekonstruáltak, tévesek. Feltevésem szerint eredetileg a magánhangzó-mássalhangzó képzés peremén artikulált szemivokálisok lehettek hiátustöltők, és ezekből alakultak ki a ma ismert hiátustöltő mássalhangzók (*ü* [w] > *v*, *ű* [u] > *γ* [y] > *h* [h], *í* [j] > *j* [j]). Az is további vizsgálatokra vár, hogy egy-egy nyelvváltozatban — a lexikalizálódott, azaz a morfémában rögzült hiátustöltőket nem számolva — előfordulhat-e többféle hiátustöltő mássalhangzó is.

⁷ Vö. „a *v* ki nem írása nem bizonyítja a *v* nem ejtését, ellenkezőleg a *v-t* ejthették, de nem írták ki” (MELICH 1903: 413). Ugyanezen a véleményen van SZABÓ T. ATTILA is, aki szerint „nagyon sokszor *ß* ejtést kell feltennünk, nemcsak olyan esetekben, mikor az ilyen olvasatot egy kiírt *u*, *ú*, *v*, *ű*, *w*, *ű*, *w*, *ű*, *w* [ɔ: *ű*]; vö. SZABÓ T. 1960: 37]-féle jel miatt valóban lehetségesnek tekinthetjük, de ilyen ejtéssel kell számolnunk olyan esetekben is, amikor [...] a *ß*-nek semmi paleografikus jele nincs” (1957: 345–346, 1960). Ezt mondta SIMONYI ZSIGMOND is, aki egy a *v* ki nem írásáról szóló cikkhez (ÁSBÓTH 1900) fűzött lábjegyzetében kijelenti, hogy „a *v* kihagyása [...] sokszor talán csak írásbeli rövidítés volt” (ÁSBÓTH 1900: 164, jegyzet). ÁSBÓTH tanulmányában és SIMONYI lábjegyzetében az *oa* mellett az *ua*, *uo*, *ue* betűkapcsolatok is említésre kerülnek mint olyanok, amelyeknek olvasatában a magánhangzók közé *v-t* kell ejteni.

fonetikailag): az *abraam* név ugyanis nem magyarul, hanem latinul van írva, ha úgy tetszik: latin szórvány egy magyar szövegben! Az *abraam*-ot ennek megfelelően — a vele együtt említett másik két pátriárka nevével együtt — a Praykódex latin nyelvű szövegeiben (pl. **abraam . ꝛ ꝥsaac . ꝛ ꝥacob**, f.112v) ugyanúgy jegyezték le, mint a HB.-ben (vö. HB. **abraam . ꝥsaac . ꝥacob**). Ennek oka természetesen nem az, hogy az *abraam*-ot magyarul ugyanúgy ejtették, mint latinul (bár akár ejthették), és hogy ez a latin kiejtés a hiátusos *Ábrám* volt, hanem az az íráshagyomány, ami miatt a latin (eredetű) szavakat (a személyneveket egészen egyértelműen) latin helyesírással jegyezték le. Ezzel természetesen semmi újat nem mondok, már ZOLNAI GYULA is azt írja annak kapcsán, hogy csak „két héber szóban találunk kettős *aa*-t: *abraam* és *ysaac*”, hogy ez azért van, mert „ezekben a Vulgata írásmódja (Abraham, Isaac) tükröződik” (ZOLNAI 1894: 53). A leírt *abraam*-ból tehát soha nem tudhatjuk meg, hogyan ejtette a HB. scriptora ezt a nevet. Mondhatta *Ábrám*-nak, hisz tudjuk nyelvtörténeti és mai adatokból, hogy ez az alak létezett egykor, de ejthette *h*-val *Ábrahám*-nak is, ahogyan ez a név ma is hangzik (vö. BENKŐ 1980: 88), hiszen a PrayK.-ben több helyen fellelhető *abraam* íráskép valójában a *h*-t tartalmazó latin *Abraham* nevet takarja, amelynek ragozott alakjaiban (pl. genitívusban *Abrahae*) meg is találjuk a fő részét képező (és a Biblia által megindokolt)⁸ *h*-t: **abrahē** (PrayK. f.135v), **abrahē** (uo. f.134r). Hiába van *h* nélkül írva, az *abraam* alapján semmi okunk azt feltételezni, hogy a kódex f.136r lapján a magyar szövegben álló *abraam* kiejtése nem tartalmazta a *h*-t.

A latin hangjelölés közvetlen hatásával, azzal, hogy a magyar szavak leírása a latin helyesírás, és nem a magyar kiejtés szerint történt (és emiatt a leírt betűk nem okvetlenül tükrözik a magyar kiejtést),⁹ minden olyan szóban számolni kell a HB.-ben, amelyeknek kapcsolata latin megfelelőjével egyértelmű volt a szöveg lejegyzője számára (pl. *paradysumut*, *michael archangelt*). A *michael archangelt* magyar kiejtése a HB. korában lehetett akár *Miháél arkangelyelt*, a *h* és a *k* hangokat a kiejtéstől függetlenül **ch**-val kellett lejegyezni, mert a latin helyesírás szerint a görög jövevényszavakban a görög χ (khi) betű helyén **ch**-t kellett írni.

5. A lehetséges hiátustöltők és az ezekhez kapcsolódó kérdések rövid érintése után kanyarodjunk vissza dolgozatom szűkebb témájához, a HB. **u**, **v** és **w**

⁸ Vö. „És ne neveztessek ezután a te neved *Ábrámnak*, hanem legyen a te neved *Ábrahám*, mert népek sokaságának atyjává teszek téged” (1Móz 17,5). A magyarázat szerint: „Az első név jelentése »felséges atya«, valószínűleg Istenre vonatkozik (azaz »(Isten) Felséges Atya«); a másodiké »sok nép atyja«, Ábrahámot jelöli” (KárBibl. 29).

⁹ Egy mai példával élve: a *cowboy*-t a magyarban az angol helyesírás szerint kell írni. Ez — mint tudjuk — nem mutatja meg, hogy a szót a magyarok *kovboj*-nak, *kauboj*-nak vagy *kóboj*-nak mondják-e, és természetesen azt sem jelenti, hogy a magyarul beszélők az angol kiejtés szerint [kaubɔi]-t mondanak.

betűihez! Ezek a grafémák — akárcsak az egész szöveg — jól olvashatók. A 115 **u** és a 82 **v** mind kisbetűk, az egyszer előforduló **W** nagybetű.

A **v** és az **u** betűk eredetüket tekintve egymás paleográfiai változatai (magyarán egy betű alakváltozatai), amelyek összekapcsolódva digráfként is funkcionálhatnak. Így keletkezett a **vv**, majd ennek ligatúrájaként a **w**. (A magyar írástörténetből ismerjük az **uu** betűt is, ez a HB.-ben nem fordul elő.) A HB.-ben 16 **vv** található, ezeket az átírások általában **w**-ként, vagy a két **v** távolságát mérlegelve **vv**-ként és **w**-ként transliterálták (vö. KIS 2018: 41). A 12. századi scriptorok szempontjából a **vv** és a **w** szétválasztása nem lehetett érdemi kérdés, hiszen a korai ómagyar kor írni-olvasni tudói számára még egyértelmű volt, hogy a **w** a **vv** ligatúrája, azaz hogy tulajdonképpen a **w** is betűkapcsolat. A HB.-ben már megfigyelhető az **u** és a **v** használatának határozott különválasztása, ezért a HB.-ben a **v**-t és az **u**-t külön betűkként kell számon tartanunk, még ha valamennyi átfedés megfigyelhető is alkalmazásukban.

A középkori szövegekben az azonos betűkből álló **uu** és a **vv** betűkapcsolatokon kívül az **uv** is használatos többjegyű (azaz csak egy hangot jelölő) betűként (vö. KNEZSA 1952: 69, 84, 85). A többjegyű betűk használata nem idegen a HB. gyakorlatától, több ilyen egy hang értékű betűkapcsolat is előfordul benne: (**ch**: *chomuv*, *choltat*, *turchucat*, *mulchotia*, *ozchuz*, *achfcin*, *michael archangelt*, *zoboducha*,¹⁰ **sz**: *szumtuchel*, *fzen*, *fzent*, *fzentucut*, *fzentii*, **sc**: *bulscassa*, *achfcin*, *fcine*, *fcegin*, **ny**: *Menyi*, **nh**: *munhi*).¹¹ Bár az újabb olvasatok már nem ezt valószínűsítik, a HB. betűhasználatának áttekintése azt mutatja, hogy az **uv**-vel is mint többjegyű betűvel kell számolnunk legelső szövegmélinkben. Az **uv** 4-szer szerepel olyan helyzetben, amikor többjegyű betűként olvashatjuk: *chomuv*, *tiluvt*, *keferuv*, *uvt*. A *Horogu vec* esetében biztosan két különböző hangot jelöl a két betű (*haraguvék*).¹²

¹⁰ A **ch** digráfot tartalmazó szavak között nem soroltam fel a *zumtuchel*-t és a *fzumtuchel*-t, bár legalább annyi érv szól az ezekben álló **ch**-k *kk* hangértékben olvasása mellett, mint a manapság elfogadottabb *kχ* mellett. SZINNYEI a *zumtuchel* és a *fzumtuchel* szavakban a **h**-t a „gemináció jelé”-nek tekintette (1926: 159), és *szümtükkal*-nek olvasta (uo. 169). Erre a „hosszúság-jelölő” magyarázatra azonban nincs szükség, hiszen a **ch**-nak a HB.-ben van *k* hangértéke (*turchucat*, *archangelt*, esetleg *michael*), az pedig, hogy ez a *k* hosszú vagy rövid, a **ch** digráfból nem derülhet ki, mert ugyan a HB. következetesen jelöli a mássalhangzók időtartamát, de csak az egyjegyű betűkkel írt konzonzánások esetében (betűkettőzéssel), a kétjegyű betűket mindenféle változtatás nélkül használta a scriptor a rövid és a hosszú mássalhangzók lejegyzésére egyaránt.

¹¹ Nem számoltam a többjegyű betűk közé a *ty* (*tyy*) hangértékű **ti** digráfokat (*Latiatuc*, *zocoztia*, *latiatuc*, *mulchotia*, *tumetivc*), mert annak kifejtése, hogy ezekben a szavakban miért tartom valószínűbbnek a (*t*)*ty*-s, mint a *tj*-s ejtést, nagyon messze vezetne. Valójában azonban minden fonetikai és fonológiai érv mellett szól, hogy nem hangkapcsolatot, hanem zöngétlen palatális affrikátát takarnak az ebben a lábjegyzetben felsorolt szavakban a **ti** betűkapcsolatok.

¹² A **vu** betűkapcsolat egyszer sem fordul elő a szövegben.

Az **uv**-n kívül a diftongusokat jelölő **ov**, **ev**, **iv** és a HB.-ben egyszer használt **eu** is a digráfok közé sorolható.¹³

6. A Halotti beszéd **u**, **v** és **w** betűinek használatáról BENKŐ LORÁND a következőket írja: „Mint ahogy ez a rendszer sok más tekintetben is kiemelkedik pontosságával, következetességével, az *u*, *v*, *w* (*vv*, *uv*) betűjelek használatát illetően sem annyira ingadozó és törvényszerűségek nélküli, mint ahogy azt a felületesebb szemlélő gondolná, vagy a régi magyar helyesírásról szóló korábbi vélemények tükrözik. Erről egy kis statisztika is bőven meggyőzhet. Ha ugyanis azt vizsgáljuk, hogy mi az *u*, *v*, *w* hangértéke rövid vokális ~ konzonáns viszonylatban, akkor a következő képet kapjuk: rövid vokálist (*u*-t, *ü*-t vagy *o*-t, *ö*-t) a szöveg írója *u*-val 101 esetben, *v*-vel 6 esetben jelöl; konzonáns jelölésére viszont 10 esetben használ *u* jelet, 20 esetben *v*, 1 esetben *w* jelet. Megjegyzendő, hogy e statisztikában számításon kívül kellett hagynom egyrészt a hosszú vokálisokat, mert ezek a vizsgált jelenség β ~ rövid vokális korrelációja miatt nem lehetnek mérvadók, másrészt az eddig diftongikus kapcsolatoknak értékelt hangelemek jelölésmódját, mert hiszen éppen ezeknek a jelölési rendszerhez való viszonyát kell megvilágítani. Nos, a közölt statisztika így »nyersen« is mond valamit: a vokálisok *u*-s jelölése az emlékből rendkívül erősen domináns, a *v*-s jelölés viszont jóval nagyobb mértékben konzonáns minőséget takar» (BENKŐ 1980: 72–73).

A BENKŐ által elvégzett számítást én is elvégeztem, és a fentebb idézett megállapításai többségével egyet is értek, azonban az összes **u**, **v**, **w** betű figyelembevételével (azaz nem számításon kívül hagyva a hosszú vokálisokat és a diftongusokat sem) további összefüggéseket és hangjelölési következetességeket is észrevenni vélek. Mivel megállapításaim alapvetően csak a betűk és a hangok összekapcsolásán alapulnak, kijelentéseim még véletlenül se cáfolják BENKŐ sok szempont alapján felállított olvasatait, inkább csak kiegészítik azokat.

6.1. A HB.-ben az **u** és a **v** betűk egyjegyű betűként önmagukban és más betűkkel párban betűkapcsolatként is használatosak. Ezeket célszerű külön szerepeltetni vizsgálatunkban, és érdemes a funkcióikat is elkülöníteni. A vizsgált betűk és betűkapcsolatok jelölhetnek hosszú és rövid hangokat, mássalhangzókat és magánhangzókat, ez utóbbiakból monoftongusokat és diftongusokat. Vegyük sorra az egyes betű(kapcsolato)k előfordulását a HB.-ben! (A számítások során a magánhangzó-jelölésben a felső nyelvállású labiálisokon kívül figyelembe vettem az *ou*, *ëü* és *üü* diftongusokat is, ellenben az *o*-s és az *ö*-s ejtés lehetőségét nem. Több elképzelhető olvasat esetén csak a valószínűbbet számolom bele az eredménybe, de az alternatív változatot is feltüntettem kérdőjellel ellátva.)

¹³ Bár MELICH (1903) és MÉSZÖLY (1956: 167) érvei rendkívül meggyőzőek a kijett, de ki nem írt *v* hiátustöltőt illetően (ld. a 60–61. lapon írottakat), ettől azonban az **oa** betűkapcsolatot nem tekinthetjük digráfának, hiszen ez esetben a két betű nem egy, hanem három hangot jelöl.

W	<i>u</i>	<i>ú</i>	<i>ü</i>	<i>ű</i>	<i>v</i>	
W-					1 <i>Wimagguc</i>	1
					1	1

V	<i>u</i>	<i>ú</i>	<i>ü</i>	<i>ű</i>	<i>v</i>	
V-	<i>?vr</i>	1 <i>vr</i>			13 <i>vogmuc stb.*</i>	14
-V-	3 <i>o3vc, kinzotviatvvl, ivtua</i>		2 <i>intetvinec, tumetivc</i>	3 <i>gimilce tvl, iften tvl, ildetutvvl</i>	9 <i>terumteve stb.**</i>	17
	3	1	2	3	22	31

* *vogmuc, vola, vize, vola, veteve, vilagbele, vogmuc, vogmuc, vimagguc, vimagguc, vezesse, vilag, vermut*

** *terumteve, eleve, terumteve, feledeve, evcc, veteve, evcc, evcc, Horogu vec*

VV	<i>u</i>	<i>ú</i>	<i>ü</i>	<i>ű</i>	<i>v</i>	
VV				7 <i>vv (7×)</i>		7
VV-		1 <i>vvl</i>		5 <i>vvt (5×)</i>		6
-VV-		<i>?kinzotvia- tvvl*</i>		3 <i>gimilf tvvl, gimilftvvl, kinzotvia- tvvl*</i>		3
		1		15		16

* A *kinzotviatvvl* legvalószínűbb olvasata *kinzatujátül*, de a *kinzatujátül* sem zárható ki teljesen.

UV ¹⁴	<i>u</i>	<i>ú</i>	<i>ü</i>	<i>ű</i>	<i>v</i>	
UV-				1 <i>uvt</i>		1
-UV-	<i>?tiluvt</i>	1 <i>tiluvt</i>				1
-UV		1 <i>chomuv</i>		1 <i>keferuv</i>		2
		2		2		4

¹⁴ Az **uv**-k magánhangzós olvasatának (*homú, tilút ~ tilut, keserű*) okát a β -s kiejtéssel (*χomuβ, tilβot, keserüβ*) szemben a 6.2.2. pontban fejtem ki a 68–70. oldalon.

u	<i>u</i>	<i>ú</i>	<i>ü</i>	<i>ű</i>	<i>v</i>	
u-	6 <i>uromc, urot, uromc, uruzagbele, utot, uromchuz, ?ur</i>	1 <i>ur</i>	3 <i>urdung (2×), unuttei</i>		7 <i>uogmuc, uolov, uola, uimaggonoc, uimagguc, uimad/faguc-mia, uimaggomuc</i>	17
-u-	61 <i>Latiatic stb.*, ?mulchotia</i>	1 <i>mulchotia</i>	25 <i>zumtuchel stb., ?bunet (3×)**</i>	4 <i>gimilcictul, bunet (3×)</i>	2 <i>Hadlaua, ivtua</i>	93
	67	2	28	4	9	110

* *Latiatic, vogmuc, pur, uogmuc, adamut, oduita, paradifumut, paradifumben, munda, tulutoa, mundoa, nopun, halalut, hug, turchucat, muga nec, halalut, Horogu vec, muncaf, puculnec, vogmuc, Hug, latiatic, ozchuz, vogmuc, Wimagguc, hug, iorgoffun, bulcaffa, vimagguc, bovdug, angelcut, hug, umagguc, odut, hug, vimagguc, hug, hug, uimad/fagucmia, bulcaffa, zoboducha, pucul, paradifü, nugulmabeli, oggun, uruzagbele, keaffatic, uromchuz, charmul, uimaggomuc, nopun, homuf, nopun, hug, hug, ?mulchotia*

** *zumtuchel, terumteve, ifemucut, nū, emdul, terumteve, urdung, Num, fzumtuchel, num, vermut, fzentucut, urdung, ildetutvl, munhi, timnucebelevl, tumetivc, unuttei, cuzicun, bennetic, ?bunet, ?bunet, ?bunet*

Az eddig felsorolt egy- és kétjegyű betűk (az egyszer előforduló **W**-t inkább a **v**-hez, mint a **vv**-hez sorolva) egységesen viselkednek abból a szempontból, hogy többféle hangértékük van: a **v** és az **u** mással- és magánhangzót is jelöl (*v, u, ü*), míg a többjegyű **vv** és **uv** csak magánhangzókat. A diftongusokat jelölő digráfok csak egy-egy hang leírásában vesznek részt:

	ov <i>ou</i> ¹⁵	ev <i>ëü</i>	eu <i>ëü</i>	iv <i>iü</i>	
szó elején és végén				1 <i>ív</i>	1
szó elején	2 <i>ovdoma, ovga</i>				2
szó belsejében	2 <i>bovdug, tovben</i>	3 <i>levn, timnucebelevl, felevl</i>	1 <i>eleut</i>		6
szó végén	3 <i>uolov, tarov, tov</i>			4 <i>mív, miv, tiv (2×)</i>	7
	7	3	1	5	16

¹⁵ Az *ov/öb* olvasat elvetésének fonotaktikai okairól lásd a 68–70. oldalon, különösen a 68. oldali lábjegyzetekben írottakat.

Az egyszer előforduló **eu** láthatón kilóg magánhangzót jelölő digráfok közül, ugyanis ez az egyetlen kétjegyű betű, amelyik második tagjában nem **v**-t tartalmaz. Amennyiben az **eu**-t nem tekintjük az **ev** írásváltozatának, akár az is felvehető, hogy ez nem diftongus, hanem két külön szótagban álló magánhangzót jelöl, és ez esetben az *eleut* olvasata nem *elëüt* (vagy *elöt*), hanem *eleüt* (PAIS 1942: 160), vagy miként MÉSZÖLY javasolta: *elëütt* (1956: 111).¹⁶

6.2. Mit szűrhetünk le a fenti táblázatokban összesített adatokból?

6.2.1. Először is világosan látszik, amit BENKŐ is megfigyelt, hogy — ha bizonyos átfedésekkel is — elválik egymástól az **u** és a **v** használata. A 110 **u**-ból csak 9 jelöl **v** hangot, 101-nek a hangértéke magánhangzó, elsősorban *u*, *ú* (69), de gyakran lehet *ü*, *ű* is (32). Amennyiben a hosszú-rövid hangok megoszlását nézzük, azt látjuk, hogy az **u** alapvetően a rövid *u* és a rövid *ü* jele (67 és 28), a két hosszú *ú*-val olvasott adatban (*ur*, *mulchotia*), valamint a négy hosszú *ű*-vel ejtettnek gondolt közül háromban (3× *bunet*) feltehetjük a rövid *u*-s és *ü*-s olvasatot is. Egyedül a *gimulcictul* hosszú *ű*-jében lehetünk többé-kevésbé biztosak, erről viszont tudjuk, hogy a *-tül* toldalékot a HB. más helyein **v**-vel és **vv**-vel írta a scriptor (*gimulce tvl*, *iften tvl*, *ildetutvvl*, *gimulf tvvl*, *gimulftvvl*, *kinzotvlatvvl*), ezért ezt akár betűtévesztésnek is tekinthetjük. Az **u** betűről tehát kijelenthetjük, hogy hangértéke egyértelműen rövid *u* és *ü*.

A **v** betű az **u**-nál változatosabb felhasználású. Elsődleges szerepe a **v** hang jelölése, a 31 előfordulásból 22-szer **v** a hangértéke. A magánhangzók jelölésében megoszlása egyenletes: 3 *u*, 1 *ú*, 2 *ü*, 3 *ű*. A **v** elég egyértelműen nem magánhangzó-jelölő graféma, egyrészt az **u**-val való paleográfiai kapcsolata okozhatta, hogy használták vokálisok leírására is, másrészt pedig az, hogy a magánhangzókat jelölő többjegyű betűk utótagjukban egy kivétellel mind **v**-t mutatnak (**vv**, **uv**, **ov**, **ev**, **iv**).

A **v** és a **-v** utótagú digráfok magánhangzó-jelölését együtt is nézhetjük. Ez esetben azt látjuk, hogy **v** a hosszú magánhangzók jelölésében vesz részt (a diftongusok is hosszú hangok), és ekkor a **v** 39-szer szerepel hosszú vokálisok jelként (*ű* = 3 **v**, 15 **vv**, 2 **uv**; *ú* = 1 **v**, 1 **vv**, 2 **uv**; *ou* = 7 **ov**; *ëü* = 3 **ev**; *iü* = 5 **iv**), ami megmagyarázza, hogy paleográfiai múltján kívül miért használták néhányszor magánhangzók lejegyzésére is a fő funkciója, a **v** hang jelölése mellett. Mint az adatok jól mutatják, a hosszú *ú*, *ű* jele a **vv** (1 *ú*, 15 *ű*) és az **uv** (2 *ú*, 2 *ű*) volt, ezekből a betűkapcsolatokból származhat a **v**-nek a (hosszú) magánhangzókat jelölő szerepe.

A teljesen következetesen természetesen nem megvalósuló, de világosan kirajzolódó „helyesírási szabály” tehát a következő volt: a **v** jele a **v** betű, a rövid

¹⁶ BENKŐ (1980: 48) az **eu**-t nyílt *e*-vel kezdődő diftongusnak olvassa az *eleut*-ben (*elëüt*). Én jelenleg úgy látom, a HB. záródó diftongusainak képzésében nincs okunk egy nyelvállásbeli fokozatnál nagyobb mozgást feltételeznünk.

labiális felső nyelvállásúak (*u, ü*) jele az **u** betű, a hosszú labiális felső nyelvállásúaké (*ú, ü*) pedig a **vv, uv** betű volt. (Az **uv**-t a **vv** ritkább alakváltozatának tekinthetjük, az *ű(t)* 'ő(t)' személyes névmást mindkét változattal írta a lejegyző: 12-szer **vv**-vel és 1-szer **uv**-vel.)

6.2.2. BENKŐ az **uv** hangértékével kapcsolatosan (de az **ov**-ra és az **iv**-re vonatkozóan is) kifejti, hogy ezek a jelölések nem pusztán írássajátosságok, és nem hosszú vokálisokat jelölnek, mert „az itt számbajöhető hangkapcsolatokban a második hangelem etimologikus előzménye minden esetben konzonáns”,¹⁷ és „az emlék hosszú vokálisként valószínűsíthető hangelemei csekély kivétellel egy betűs jelölésűek”¹⁸ (1980: 73), ezért *boßdog, joß, miß, tiß*-ként olvassa a *bovdug, iov, miv, tiv* szavakat, az **uv** digráfót tartalmazókat (*chomuv, tiluvt, keseruv, uvt*) pedig *çomuß, tilßot, keserüß, üt* formában.

Az *üt* és a *tilßot* már önmagukban is ellentmondanak BENKŐ olvasati törekvéseinek, hiszen az *uvt*-ben monoftongust feltételez (lényegében elismerve, hogy az **uv** a nála **w**-nek olvasott **vv**-k paleográfiai változata), a *tilßot*-nak olvasott *tiluvt*-ban pedig pont azt a betűstatisztika alapján felállított saját érvét cáfol-

¹⁷ BENKŐnek ez az etimológiákra hivatkozó kategorikus kijelentése nem okvetlenül állja meg a helyét, nemcsak azért, mert az általa felsorolt szavak között többnek az esetében bizonytalan, hogy a mai tövváltozatok (*hamva-s, keserve-s, öv-é*) *v*-jének előzménye feltűnhetett-e a BENKŐ által rekonstruált fonotaktikai helyzetben, hanem azért is, mert olyan szavak is akadnak az idevontak között, amelyeknek nincs (*bovdog*), vagy valószínűleg nincs (*çomuß*, vö. MÉSZÖLY 1956: 130–140) *v*-s etimológiai előzményük.

A *tilt, tiltakozik, tilos, tilalom* szócsaládba tartozó elavult *tiloszik* 'tilt, tartózkodik valamitől' esetében is valószínű, hogy nem egy *-ß* visszaható képző kapcsolódott a tőhöz, hanem az ikes ragozás miatti analógia hatására talánunk *v*-t az egyetlen biztos adatban (Nádk. 1508: *tilovek*, vö. WINKL. 1506: *tylocek*; TESZ. 2: 919). Ráadásul a *ß/v* olvasását a HB. *tiluvt* (*tilßot*, régebben: *tilvut*) szavában a Nádk. *tilovek*-jének *v*-je nem indokolja, a két szóban a *v* teljesen más fonotaktikai és grammatikai helyzetben található: a *tilovek* elbeszélő múlt idejű alak, a *tiluvt* pedig befejezett melléknévi igenév. Márpedig az *sz*-szel, *d*-vel bővülő *v* tövű igék típusába tartozó *tiloszik v*-s töve csak az elbeszélő múltban (*tilovám, tilová, tilovék* stb.), az *-and, -end* jeles jövő időben (*tilovandom, tilovandol, tilovandik* stb.) és bizonyos magánhangzós kezdetű képzőkkel alkotott névszói származékokban (*tilovó, tilovás*) fordulhatott elő (CZF. 6: 295, vö. BÁRCZI 1958: 59). A befejezett múlt (*tilottam, tilottál, tilott* stb.) és az ezzel azonos befejezett melléknévi igenév képzése ebben a tőtípusban is a magánhangzós tőből történt (uo.). Nagyon pontosan írja ZOLNAI, hogy „Ez a *tilut* pedig a mai *tilt* helyett olyan bővebb alak mint az *alszik* mai *alt(at)* miveltetőjének régebbi *alut* változata” (1894: 60). A HB.-beli *tiluvt*-nak megfelelő 1519 k.: *tylloth* adat (DebrK.) is a *v* nélküli *tilút ~ tilut* olvasatot támogatja. A szót egyébként a CZF. is *tilott* alakban közli a *tiloszik* szócikkben: *És evék az tilott gyimilcstől* (CZF. 6: 295). És végezetül a HB. tanúságát is figyelembe kell venni: az emlék *tilutoa* szava egyértelműen azt mutatja, hogy az *l* után magánhangzó áll, ami a *tiluvt*-ban is így van. (A *tiluvt* hosszú *ú*-s olvasata ellen szól, hogy a *tilu*-ban rövid tövéghangzót feltételezhetünk, viszont az **uv** elég határozottan hosszú *ú*-ra mutat.)

¹⁸ A hosszú vokálisok egybetűs jelölését mint érvet maga BENKŐ teszi zárójelbe, amikor az **ev**-t a több-betűs jelölések közé sorolva két ízben is elsősorban *ö*-nek (*tumucebelevl, felevl*) olvassa (BENKŐ 1980: 49), de a *levn* és az *eleut* esetében is az elsődleges olvasattal azonos valószínűségűnek tartja, hogy az **ev** és az **eu** *ö*-t takar. Ha figyelembe vesszük azt is, hogy a hagyományosan **w**-nek olvasott **vv**-k is több-betűsek, ráadásul mindig hosszú magánhangzót jelölnek, már nem is beszélhetünk a kivételek csekély számáról.

ja, hogy a **u-k** vokális, a **v-k** konzonáns minőséget jelölnek a HB.-ben (1980: 73). BENKŐ β -s olvasatára nincs is szükség, ha diftongusokkal (*boudug, jou, miü, tiü*), illetve *ú*-val, *ü*-vel olvassuk ezeket a szavakat (*homú, tilút, keserü, üt*).¹⁹ A magánhangzós olvasat mellett szólhatnak akár etimológiai-hangtörténeti érvek is, én azonban fontosabbnak tartom (mert biztosabb bizonyítéknak tekinthető), hogy azok a β -s szótag- és szóvégek, amiket BENKŐ rekonstruál, fonotaktikai szempontból valószínűtlennek tűnnek: a szó(tag) végén álló *-uv*, *-üv* ugyanis idegen a magyar hangszerkezettől. A VégSz.-ban például nincs egyetlen *-uv* végű szó sem, az *-üv*-re is csak egy adat kerül, a *süv* 'sógor'.²⁰ A magyar — és feltehetőleg az ómagyar — fonotaxisnak sokkal inkább megfelel,²¹ ha ezeket az **uv**-vel írott szavakat (hosszú) magánhangzóval olvassuk (*homú, tilút ~ tilut, keserü, üt*). A *hamú, keserü, üt(t)* esetében későbbi és mai adatok is igazolják a hosszú magánhangzós szóvéget, ezekre *-v* végű adatunk egy sincs. A *tilút ~ tilut* esetében a 17. lábjegyzetben kifejtett tótani érvek egyértelműen cáfolják a v/β -s *tilbot/tilvut* olvasat lehetőségét.²²

¹⁹ Pl. *homú, tilott, keserő, üt* (DÖBRENTAI 1838: 6), *chomu, tilut, üt* (MÉSZÖLY 1956: 111), *chomu, tilut, keserü, üt* (PAPP 2014: 26).

²⁰ Hasonló a fonotaktikai helyzet az *-iv* és *-ov* szóvégekkel is, amelyekre csak a *naiv* és a *bazedov* 'bazedovkór, egyféle pajzsmirigy-túltengéses tünetcsoport' szavakat találjuk példaként. Az *-ev*-re szintén csak egy adat kerül a VégSz.-ban: *merév*.

²¹ Úgy gondolom, hogy a szó(tag)záró *-uv*, *-üv* hiánya (és ugyanígy az *-ij* végződése is) nemcsak magyar, hanem finnugor fonotaktikai szabály. A jelenség oka hasonló lehet, mint e hangkapcsolatok fordítottjának, a *vu*-, *vü*- és *ji*- szókezdeteknek a feltűnő hiányánál, amit a magyarban és a finnben BAKRÓ-NAGY vizsgált megállapítva, hogy „az elemzett megszorítás érvényesülése a két nyelvben egyfelől öröklött sajátosság, másfelől egy általánosnak mondható, percepciós indítatású tendencia érvényesülése” (1996: 13). Ez okozza, hogy *vu*- szókezdet a magyarban az ÉrtSz. szerint csak idegen eredetű szavakban fordul elő (*vulgáris, vulkán, vurstli*), *vü*- kezdetre pedig nincs egy példa sem. A szóvégen — mint erről fent a szövegben már szó volt — még inkább ezt tapasztaljuk: *-uv*: 0, *-üv*: 1 (VégSz. 518). Az UEW. alapján készült Uralonet adatbázisban (<http://www.uralonet.nytud.hu/>) a rekonstruált alapnyelvi szavakban szintén ez a helyzet: *wu*-: 4, *wü*-: 2, *-uw*: 0, *-üw*: 0. Azaz szóvégi helyzetben az *uv* lényegében nem fordulhat elő a magyarban.

²² A szakirodalom alapján felvetődhet az **uv**-vel írott négy szó esetében — valamint többek szerint a **vv**-vel írottaknál is (SZINNYEI 1926: 158, 161, 169–170, PAIS 1942: 160–161, BÁRCZI 1982: 79) — a monoftongusos olvasat lehetőségével szemben az érintett hangoknak *uy* és *üü* diftongusokként történő azonosítása is. Ez a feltételezés — bár e kettőshangzóknak a magyarban való bármikor létezése nem valószínű — fonetikai szempontból sokkal reálisabb, mint a v/β -k feltevése. BENKŐ „elméletileg és gyakorlatilag egyaránt képtelenség”-nek tartva mereven tagadja (1980: 73), hogy *uy* és *üü* diftongusok egyáltalán létezhetnek. Azzal érvel, hogy amikor „az *uy*, *üy* hangelemekben a γ *ü*, *ü*-vé vokalizálódása teljesen végbement, tehát a kettőshangzó második elemében tisztán képzett *ü*, *ü* magánhangzót ejtettek, a monoftongizálódásnak sürgősen be kellett következnie. Az *uy*, *üü* ejtés csak kétszótagos, kétnyomatékos hangkapcsolat esetében maradhatott volna fenn, ezt viszont nincs okunk föltenni. A létrejövő egyszótagos, egynyomatékos kapcsolat szabályszerűen *ú*-vá és *ü*-vé alakult át. Ennek egészen természetesen így kellett lennie, hangtani lehetlenségre ugyanis valószínűleg őseink sem voltak képesek...” (1953: 58). Abban, hogy a magyar nyelvben nem voltak soha *uy* és *üü* kettőshangzók, egyetérték BENKŐVEL, azonban hogy ezek fonetikai képtelenségnek minősüljenek, nem, hiszen a világ számos nyelve ismeri az [uw] és a [yü] diftongusokat, amelyek nem mások, mint a magyar egyezményes hangjelölésben az

Eléggé egyértelműnek látszik tehát, hogy az **uv** a tárgyalt négy szóban magánhangzót jelölő digráfként (és a **vv** paleográfiai párjaként) kezelendő a HB. helyesírásában.

6.3.1. Az **u** és a **v** használata, mint láttuk, meglehetősen következetességgel szétválak a HB.-ben. Az **u**-t és/vagy **v**-t tartalmazó és a nyelvemlékben többször előforduló szavak ismétlődő írásmódja egyértelműen mutatja, hogy teljesen tudatosan használja különböző hangok jelölésére a két grafémát a magyar szöveg lejegyzője, mégpedig a **v** betűt a **v** hang, az **u**-t pedig az **u** és az **ü** leírására:

v: *avec* (3×); *vilag, vilagbele*;

u: *bulfaffa, bulscaffa; latiatic* (2×); *munda, munda*; *nopun* (3×); *paradisfumat, paradifumben, paradifü; pucul, puculnec; halalut* (2×); *hug* (10×)

ü: *nü, Num, num; bunet* (3×), *fzumtuchel, zumtuchel; teremteve* (2×)

Igaz a következetesség a diftongusok írásában is:

ou: *iov, iovben; ovdonia, ovga*

üü: *miv, mív; tiv* (2×)

Néhány szóban egy-egy (leginkább tévesztésnek minősíthető) eltérés kerül a szokásos lejegyzések közé, de ezek is inkább a hangjelölési szabályok követését mutatják: *uromc* (2×), *urot, uromchuz, ur* (esetleg még: *uruzagbele*), de *vr*;²³ *gimilf tvvl, gimilftvvl, kinzotviatvvl, gimilce tvl, iften tvl, ildetutvvl*, de *gimilcictul; vv* (7×), *vvt* (5×), de *uvt* (az *ív* nem helyesírási változat, valószínűleg ejtésében is eltért).

6.3.2. Csak két olyan tő van a HB. szavai között, amelyeknek leírásában az **u** és a **v** váltakozása figyelhető meg, és nem pedig egy-egy tévesztésnek is tekinthető eltérés: a *vol-/vogy-* és a *vimád-*: *vogmuc* (3×), *vola* (2×), *uogmuc, uola, uolov; Wimagguc, vimagguc* (2×), *umaggonoc, umagguc, umaggomuc, umad-fagucmia*. Ezeknek az esetében a **v/u** ingadozás mögött valószínűleg nemcsak helyesírási-hangjelölési, hanem valamilyen hangtani okot is kereshetünk.

A **v** szó elején 14-szer fordul elő, és az *vr* kivételével mindig a **v** mássalhangzót jelöli: *vogmuc, vola, vize, vola, veteve, vilagbele, vogmuc, vogmuc, vimagguc, vimagguc, vezesse, vilag, vermut*. A szókezdő **v**-jelölésének ez a „szabályos” módja. Ezen kívül szó elején²⁴ **v** hangértékben előfordul még az **u** is, de csak a *vimád-* és a *vol-/vogy-* tövek leírásakor. Mivel palatális és veláris hangrendű szavak egyaránt vannak a **v**-vel lejegyzett **v**-kezdetűek között, úgy tűnik,

uy és *üü* betűkkel leírható hangok. (Lásd még BÁRCZI 1982: 33.) De mivel az *uy* és az *üü* pusztán elméleti úton kikövetkeztetett, hipotetikus kettőshangzók, amelyekre valójában semmiféle hiteles adat nincs, semmi okunk azt feltételezni, hogy ezek a diftongusok valaha is léteztek a magyarban.

²³ Természetesen az is lehet, hogy az *ur* és az *vr* közül az *vr* a „szabályos”, és a **v** a hosszú *ú*-t jelöli, és ez esetben az *ur* a „szabálytalan”, amit a toldalékolt alakok analógiájára írt le a scriptor.

²⁴ Szó végén se **v**, se **u** nem fordul elő a HB.-ben, ebben a pozícióban csak 2 **uv**-t (*chomuv keferuv*) és 7 **vv**-t (*vv ’ö*) találunk.

nem a hangrend az ingadozás oka. Az ingadozó jelölésű *v*-ket megelőző szavak utolsó hangjai se mutatnak olyan okot, ami a *v* eltérő ejtését és emiatti eltérő írását indokolná. Ha viszont megnézzük a két érintett igét, etimológiájuk egy ponton hasonlóságot mutat: történetileg mindkét szókezdeten *v*+vokális ~ vokális ingadozás figyelhető meg.²⁵ A létige *v*-je biztosan egy protetikus hang (*vol* < **ol*-), és lehet előtét hang a (*v*)*imád* ige *v*-je is, bár ennek ismeretlen eredete és a HB. utáni alakjai miatt inkább a *v*- kieséséről írnak etimológiai szótáraink (EWUng. 608). Az etimológiai hasonlóságon kívül felvetődhet ingadozó jelölésük okaként e szavak *v*-jének a többi *v*-től való képzés- és hangzásbeli eltérése is. Nem lehetetlen ugyanis, hogy az ómagyar /*v*/ fonémának az alapvariáns labiodentális [v] approximáns mellett (a bilabiális β-vel nem azonos!) labioveláris [w] allofónja is létezett (vö. KIS 2016: 45–46). Amennyiben ez a különbség érzékelhető volt az ómagyar beszélők számára, a *vogmuc* ~ *uogmuc*, *vimagguc* ~ *uumagguc* első betűjének ingadozó írásmódja éppenséggel jelezheti azt, hogy a *vagymuk* [vɔ̃j̃muk] és a *vimágygyuk* [vimãj̃j̃:uk] helyett a *uagymuk* [wɔ̃j̃muk] és a *uimágygyuk* [wimãj̃j̃:uk] kiejtéssel kell számolnunk.

7. Áttekintve a HB. **v** (**w**) és az **u** grafémáinak használatát nem látom igazoltnak KNIEZSA ISTVÁN minősítését, aki szerint a HB.-ben „Eléggé következetlen a **v**, **u**, **ü** hangok jelölése” (1952: 85). Éppen ellenkezőleg: a HB. hangjelölésében meglepően következetes, nagy anyanyelvi (fonológiai) tudatosságra valló betűhasználatot láthatunk, ami bizonyára igaz a dolgozatomban nem vizsgált további betűkre is. Éppen ezért úgy vélem, a HB. olvasatában az utóbbi években alkalmazottnál bátrabban fordulhatunk az íráskép sugallta kiejtéshez, és első szövegemlékünk hangzási bizonytalanságainak eldöntésében nyomós érvként tekinthetünk a helyesírására.

²⁵ RÉVAI magyarázata szerint ebbe a típusba tartozik a *vize* is, amit az *ize* szó előtt *v*-vel bővült változatának tart (1803: 204, 207), és elképzelését a protetikus *v*- más szavakban való előfordulásával igyekszik alátámasztani. RÉVAI első, nem publikált magyarázatában „olyly keserű vala *ize*” szerepel, ugyanis — mint MELICH megjegyzi — az „*ize*-ben egy szókezdő *v* kivakarva” (MELICH 1908: 8), viszont az Antiquitatesban már *vize*-nek olvassa a szót (RÉVAI 1803: 36).

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1990. Korai kis szövegemlékeink újabb olvasata. *Magyar Nyelv* 86: 124–127.
- ÁSBÓTH OSZKÁR 1900. Hogy olvasandó a *zuodus*? Függelék a *Szavaty, zavagy, zuvat* cikkhez. *Magyar Nyelvőr* 29: 160–164.
- BAKRÓ-NAGY MARIANNE 1996. Artikuláció — percepció. Miért oly ritkák a *ji-* és *vu-* szókezdetek a finnben és magyarban? *Hungarologische Beiträge* 6: 5–14.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *A szótövek*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1982. *A Halotti beszéd nyelvtörténeti elemzése*. Sajtó alá rendezte és szerkesztette E. ABAFFY ERZSÉBET és N. ABAFFY CSILLA. Nyelvészeti Tanulmányok 24. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND 1953. Hangtani tanulmányok a magyar kettőshangzók köréből. *Nyelvtudományi Közlemények* 54: 37–62.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára 1–6*. Pest, 1862–1874.
- DÖBRENTAI GÁBOR 1838. *Régi magyar nyelvemlékek. Első kötet. I. Temetési beszéd és könyörgés. II. Ó testamentomi néhány könyv*. Buda, Magyar Tudós Társaság.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára 1–7*. Szerk. a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959–1962.
- EWUng. = BENKŐ, LORÁND szerk., *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993–1995.
- KárBibl. = *Magyarázatos Károli Biblia azaz Istennek Ó és Új Testamentumában foglaltatott egész Szent Írás*. Magyar nyelvre fordította KÁROLI GÁSPÁR. Az eredeti szöveggel egybevetett és átdolgozott kiadás. Főszerkesztő KENNETH L. BARKER. Budapest, Veritas Kiadó, 2001.
- KIS TAMÁS 2016. A bilabiális β és a *v*-féle hangok a magyarban. *Magyar Nyelvjárások* 54: 23–50.
- KIS TAMÁS 2018. A Halotti beszéd paleográfiája és betűhű átiratai. *Magyar Nyelvjárások* 56: 37–56.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Nyelvészeti Tanulmányok 2. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MELICH JÁNOS 1903. Tilutoa, mundoa. *Magyar Nyelvőr* 32: 409–414.
- MELICH JÁNOS 1908. Révai Miklós első magyarázata a Halotti Beszédéről. *Magyar Nyelv* 4: 1–12, 54–62.
- MÉSZÖLY GEDEON 1956. *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- A. MOLNÁR FERENC 2005. A Halotti beszéd és könyörgés olvasata, értelmezése és magyarázata. In: A. MOLNÁR FERENC, *A legkorábbi magyar szövegemlékek. Olvasat,*

- értelmezés, magyarázat, frazeológia.* ΑΓΑΘΑ 17. Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 8. Debrecen, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara Klasszika-filológiai Tanszék. 11–67.
- ÓMOLV. = *Ó-magyar olvasókönyv.* Tudományos Gyűjtemény 30. Összeállította JAKUBOVICH EMIL és PAIS DEZSŐ. Pécs, Danubia, 1929.
- PAIS DEZSŐ 1942. A Halotti Beszéd olvasása és értelmezése. *Magyar Nyelv* 38: 159–162.
- PAPP ISTVÁN 2014. *Magyar nyelvtörténet.* Kézirat. Fordította: KORNÝÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES. Debrecen. URL: http://mnytud.arts.unideb.hu/ukh/papp_ukh.pdf
- PrayK. = *Pray-kódex.* 1195 k. Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött nyelvemlék (jelzete: MNy 1) digitális másolata. URL: <http://mek.oszk.hu/12800/12855>. (2018. október 29.). A 4. PDF-fájl (http://mek.oszk.hu/12800/12855/pdf/12855_4.pdf) 48. lapja a kódex HB.-et tartalmazó f.136r oldala.
- RÉVAI, NIKOLAUS [MIKLÓS] 1803. *Antiquitates literatvrae Hvngaricae. Volvmen I. Qvod complectitvr dvas allocvtiones fynebres, genuinae veteri pronvnciationi restitvtas, et commentario grammatico illvstratas. Monvmentvm, inter manvscripta Hvngarica, qvae scivntvr, omnivm vetvtissimvm.* Pestini, Typis Mathiae Trattner. Magyar fordítása: RÉVAI MIKLÓS 2014. *Magyar irodalmi régiségek. Antiquitates literaturae Hungaricae.* Fordította C. VLADÁR ZSUZSA. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Országos Széchényi Könyvtár.
- SZABÓ DÉNES 1959. *A magyar nyelvemlékek.* Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- SZABÓ T. ATTILA 1957. A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. *Magyar Nyelv* 53: 335–351.
- SZABÓ T. ATTILA 1960. A magyar bilabialis v nyelvemlékes jelölésének, illetőleg jelöltségének kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 56: 31–43.
- SZINNYEI JÓZSEF 1926. A Halotti Beszéd hang- és alaktana. *Magyar Nyelv* 22: 157–170, 229–260.
- TERBE ERIKA 2018. A nyelvemlékek. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve.* Budapest, Tinta Könyvkiadó. 52–82.
- TESZ. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–4.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1984.
- UEW. = RÉDEI, KÁROLY szerk., *Uralisches etymologisches Wörterbuch 1–3.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988–1991.
- VégSz. = PAPP FERENC szerk., *A magyar nyelv szóvégmutato szótára.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969.
- ZOLNAI GYULA 1894. *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

Notes on the Sound Value of the Letters *u* and *v* in *Halotti beszéd*

In my paper I study the sound value of the letters **u** and **v** (**w**) in *Halotti beszéd* [Funeral Sermon], as well as the sound value of the digraphs made up of these two letters. The phonemic designation of *Halotti beszéd* is exceptionally consistent, implying a strong consciousness of the native language; therefore when reading the text, we can feel confident in relying on the pronunciation suggested by the spelling, and look at orthography as a strong argument when deciding about the phonological uncertainties. The not entirely consistent rule of use for the letters examined was the following: the sign of *v* was the letter **v**, the sign of short close labials (*u*, *ü*) was the letter **u**, and the sign of the long open labials (*ú*, *ű*) were the letters **vv**, **uv**. Additional digraphs created with **v** (**ov**, **ev**, **iv**), or potentially even **eu**, were also used as signs of diphthongs.

Keywords: *Halotti beszéd* [Funeral Sermon], phonemic designation, orthography, letters **u**, **v** (**w**)